

Milan HLAVAČKA

Jak mohlo docházet k národnostním sporům v Čechách druhé poloviny 19. století?

Úvod

Od roku 1848 do roku 1918 byly někdejší země Koruny české – tj. Čechy, Morava a Slezsko – rozděleny do tří samostatných správních celků. Jako pojítka mezi nimi fungovalo pouze vědomí historické sounáležitosti, osoba společného panovníka, katolické vyznání víry a v neposlední řadě v případě Čech a Moravy také stejný majoritní jazyk. Co se týče národnostního složení, obývali tehdejší území Čech a Moravy Češi a Němci; v případě Slezska to pak byli Češi, Němci a Poláci. V Českém království žily okolo roku 1900 skoro 4 miliony Čechů a 2,3 miliony Němců (poměr 63:37), v Markrabství moravském 1,7 milionu Čechů a 0,7 milionu Němců (poměr 71:29) a v Rakouském Slezsku 150 000 Čechů, 300 000 Němců a 220 000 Poláků (poměr 22:45:33). Jak je na první pohled zřejmé, jednalo se v případě Čech a Moravy o dvounárodnostní, u Slezska pak dokonce o trojnárodnostní společnost, která se po roce 1848 rychle polarizovala a liberalizovala. Proces nacionalizace a liberalizace rozpoutal do té doby netušený konfliktní potenciál, který pak doprovázel boj o veřejný prostor, jenž byl až do této doby chápán jako společný. Ve dvounárodnostních Čechách přinesla právě liberalizace všem společenským vrstvám tisíce takových konfliktních situací, z nichž ovšem pouze tři nabyly zásadnějšího významu: boj o poslanecké mandáty a místa na radnicích, boj o jazyk, respektive o jeho úřední podobu a v neposlední řadě boj o školu, respektive o „národní dítě“.

Liberalizace zákonodárných orgánů¹

Obyvatelstvo tří výše uvedených zemí Koruny české mohlo po roce 1848 volit své zastupitele do různých zákonodárných orgánů. V roce 1848 se jednalo v první řadě o říšský sněm se sídlem ve Vídni, dále pak o zemský sněm v Praze a Brně, stejně jako o slezský konvent v Opavě. Po roce 1861 se to týkalo také říšské rady společně s českým, moravským a slezským zemským sněmem. K výše uvedeným institucím se po roce 1849, respektive 1864 přidaly také početné orgány samosprávy – tj. obecní zastupitelstva. V Čechách pod to spadala také ještě okresní zastupitelstva. Kromě toho mohli počínaje rokem 1850 volit také podnikatelé a živnostníci v osmi obchodních a živnostenských komorách – v Praze, Plzni, Budějovicích, Liberci, Chebu, Brně, Olomouci a Opavě.

Období liberalizace započalo s vydáním takzvaného *Únorového patentu* dne 21. února 1861, jehož autorem byl rakouský předseda vlády Anton von Schmerling. Tato ústava byla založena na myšlence přímého zastoupení zájmů daňových poplatníků. Oporu konstitučního zřízení v Rakousku měly tvořit bohaté, dynastii oddané vrstvy obyvatelstva společně s velkostatkáři z řad aristokracie. Základ tohoto systému představovaly zemské sněmy, které sloužily jako delegatury pro říšskou radu a jež byly složené zpočátku ze tří, později pak ze čtyř volebních kurií. Z 241 poslanců prvního českého liberálně orientovaného zemského sněmu připadalo na kurii velkostatkářů s minimální přímou daní ve výši 250 zlatých 70 mandátů, na pět českých obchodních a živnostenských komor 15 mandátů, na kurii měst, městysů a průmyslových míst 72 mandátů, na kurii venkovských obcí 79 mandátů a v neposlední řadě 5 mandátů pro pražského arcibiskupa, tři biskupy katolické církve a rektora Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze (po jejím rozdělení se jednalo o celkem 6 hlasů). Ve venkovských obcích se až do roku 1897 volilo nepřímou prostřednictvím volených zástupců. Na moravském zemském sněmu patřilo k této kurii 31 z celkového počtu 100 poslanců, na slezském zemském sněmu v Opavě to bylo 9 z celkem 31 poslanců. Do roku 1870, respektive do novelizace ústavy z dubna 1873 byly na totožném kuriovém systému založeny také nepřímé volby v zemských sněmech do říšského sněmu ve Vídni.

Ve shodě s tvrzením Jiřího Kořalky je možné chápat Schmerlingovu volební ekvilibristiku jako „*modifikaci nebo modernizaci starého předrevolučního stavovského systému,*“ ačkoliv „*nové nařízení v ještě větší míře zrcadlilo základní problém národnostně politického poměru mezi menšinou a většinou. Německorakouští liberálové se v rozporu se svými vlastními názory z roku 1848 stali skutečnými tvůrci a po roce 1861 též nejhrolivějšími zastánci diferencovaného zastoupení zájmů na zemských sněmech a v říšské radě. Důvodem byla především ta skutečnost, že kuriový systém mohl Němce přivést do pozice privilegované národnostně-poli-*

¹ Wilhelm BRAUNEDER, *Österreichische Verfassungsgeschichte*, 9. vydání, Wien 2003, s. 135 nn; Lothar HÖBELT (Hrsg.), *Österreichs Weg zur konstitutionellen Monarchie. Aus der Sicht des Staatsministers Anton von Schmerling*, Frankfurt am Main 1994.

*tické většiny jak v korunních zemích, tak také v místech, kde tvořili menšinu v rámci obyvatelstva. Jednostrannost takzvané Schmerlingovy volební geometrie byla navíc prohloubena tím, že na většinu německých volebních obvodů v Čechách a na Moravě připadalo nejenom méně obyvatel-voličů, ale někdy též podstatně nižší množství přímých daní na jednoho poslance, než tomu bylo v českých volebních obvodech. Tak dosáhli Češi na českém zemském sněmu v roce 1861, mimo kurie velkostatkářů, pouze 48 procent poslanceckých mandátů, ačkoliv tvořili se 62 procenty většinu populace Čech.*²

Tím byla na jedné straně od prvopočátku zajištěna převaha Čechů v kurii venkovských obcí a na straně druhé pak převaha Němců v kurii obchodních a živnostenských komor, jakož i v kurii městských obcí.³ Český zemský sněm se v důsledku toho skládal ze dvou takřka stejně silných frakcí českých a německých liberálů. Tímto způsobem zapříčinil kuriový systém závislost vedení zemského sněmu na poslancích velkostatkářské kurie. Ovšem i zde panovala kuriózní situace, poněvadž rovněž česká šlechta byla rozštěpena na dva stejně silné tábory: a to sice na tábor stoupců konstituční monarchie, kteří spolupracovali s německými liberály, a dále pak na tábor zastánců státoprávního zřízení, kteří pro změnu spolupracovali s českými liberály kolem Františka Ladislava Riegera a Františka Palackého. Co se týče faktu, že velkostatkářská kurie tvořila pouze jediný volební obvod (a to sice celé území Království českého, v němž platilo většinové volební právo), připadaly vítězi voleb v této kurii vždy všechny hlasy.

Touto cestou se uvedená kurie stávala na zemském sněmu příslovečným jazýčkem na (politických) miskách vah. Zjednodušeně je možné říci, že až do roku 1883 ovládali němečtí liberálové český zemský sněm a zemský výbor ruku v ruce se stoupcem konstitučního zřízení rekrutujícími se z řad šlechty (Auerspergové, Colloredo-Mansfeldové, Thunové z Klášterce nad Ohří); později je v této pozici vystřídalí čeští liberálové společně se členy takzvaných starých šlechtických rodů (Schwarzenberkové, Lobkowiczové, Harrachové, Thun-Hohensteinové). K zásadnímu přesunu moci ve prospěch Čechů, který trval až do rozpuštění českého zemského sněmu takzvaným Anenským patentem z července 1913, došlo v polovině 80. let 19. století. Právě v této době došlo totiž ke snížení daňového cenzu z 10 na 5 zlatých, dále pak k ovládnutí tří z pěti obchodních a živnostenských komor (Praha, České Budějovice a Plzeň; komory Liberec a Cheb zůstaly v rukou Němců) ze strany Čechů a v neposlední řadě začala ve velkostatkářské kurii pravidelně vítězit stará, tj. státoprávnímu zřízení oddaná šlechta.

Počínaje touto dobou se situace pro německé liberály zkomplikovala, poněvadž fakticky ztratili jakoukoliv šanci na ústavní prosazení svého nacionálního

² Jiří KOŘALKA, *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815–1914. Sozialgeschichtliche Zusammenhänge der neuzeitlichen Nationsbildung und der Nationalitätenfrage in den böhmischen Ländern*, Wien – München 1991, s. 143–144.

³ Tomáš JIRÁNEK, *Projevy hospodářského nacionalismu v obchodních a živnostenských komorách v českých zemích 1850–1918*, Pardubice 2004.

a politického programu v rámci zemského sněmu. Proto se následně poté mnohem více soustředili na mimoparlamentní způsob boje. K němu patřila pasivní opozice nebo odstěpení, plán etnicko-jazykově-administrativního vymezení se vůči české většině, případně rozdělení země na oblast čistě německojazyčnou a oblast bilingvální, dále pak technické obstrukce ve smyslu totální blokády jakýchkoliv aktivit na zemském sněmu (strategie užívaná rovněž ze strany Čechů v 60. letech 19. století), což ovšem skutečně vedlo po roce 1905 k naprostému útlumu parlamentního systému na zemských sněmech, respektive k omezení autonomie země a ke kolapsu finančního systému. Veškeré snahy o německo-české politické vyrovnání skončily mezi léty 1900 a 1914 neúspěšně – stejně jako již dříve, v době okolo roku 1890, kdy došlo pouze k národnímu rozdělení v zemské kulturní a školské radě.

Liberalizace obecní samosprávy⁴

Součástí *Únorového patentu* z 21. února 1861 – označovaného také jako tzv. *Schmerlingova ústava* – tvořily rovněž jednotlivé zemské ústavy; tudíž i ústava Českého království. Tento dokument si podržel svou platnost i po vydání *Prosinčové ústavy* roku 1867. V roce 1862 byl doplněn říšským obecním zákonem, který byl v průběhu následujícího roku uplatněn v příslušných korunních zemích. Tyto právní normy nevytvořily na několik desetiletí pouze právní základ pro skutečnou zemskou, okresní a obecní samosprávu, respektive základ pro lokální výkon moci, ale zapříčinily také rozdělení moci na moc státní a komunální. Postupně se také transformovaly do významného místa vzájemných střetů, na němž docházelo k latentním a dlouhodobým sporům. Tyto rozepře měly zpočátku čistě státoprávní charakter, později ovšem nabyly podoby politických bojů o demokratizaci volebních nařízení jak na zemském sněmu, tak i v říšské radě, aby se v samém závěru proměnily v národnostní potyčky. K uplatňování politického tlaku mohly být totiž (zne)užity jak volby, tak také otázka kompetencí a ještě lépe financí té které země.

Dvounárodnostní charakter země společně s politickou a hospodářskou expanzí české části obyvatelstva, k níž docházelo od poloviny 80. let 19. století, vytvořily předpoklad pro majorizaci demograficky slabší části německého obyvatelstva, která se v důsledku toho uchýlovala ke všem možným prostředkům obrany, jež vyplývaly z kompetencí zemské samosprávy. Česká samospráva si naproti tomu vytvořila v průběhu pouhých několika desetiletí autonomní politický mikrokosmos s vlastními formami civilně-právního, administrativního a obchodního

⁴ Jiří KLABOUCH, *Die Gemeindeselbstverwaltung in Österreich 1848–1918*, Wien 1968; Milan HLAVAČKA, *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*, Praha 2006; Pavel KLADIWA – Andrea POKLUDOVÁ – Renata KAFKOVÁ, *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914 II/1. Muži z radnice*, Ostrava 2008, s. 47–67.

styku a velmi pragmatickým, přímočarým a upřímným postojem k české státnosti, respektive dobově řečeno: k vlastnímu právnímu stavu, zákonnosti a samostatnosti Českého království.

Samospráva v Čechách vykazovala obdobnou německo-českou paralelu. Vzájemná nekomunikace a izolace českých a německých samosprávných celků jak na nižší úrovni obcí, tak na střední úrovni okresů se neustále prohlubovala a výraznou měrou tak přispěla k duchovnímu a materiálnímu rozpolcení země. Nakonec se dospělo k závěru, že pro další rozvoj vlastních politických, ekonomických a národnostně-kulturních aktivit není již spolupráce s druhou národnostně definovanou stranou vlastně nikterak žádoucí.

Právě situace v samosprávě urychlila nejen přípravy k vytvoření civilně občanského, ale též vyššího státně politického života. Již tehdy se v národu bez vlastního státu utvářely zárodky „úřednicko-kádrových rezerv“, stejně jako pozdějších republikánských ústavních institucí české, respektive československé státnosti. Tuto skutečnost dokládají nepřímo, v žádném případě ale ne pouze v symbolické rovině, názvy některých ústavních institucí Československé republiky, jako byla například Česká národní rada, jejíž prvopočátky spadají právě do období okolo roku 1900.

Jazyková rovnoprávnost při styku s úřady

Nejdůležitějším komunikačním prostředkem byl, je a nejspíše i zůstane jazyk. A právě on se stal předmětem politického boje v 19. století – jež bylo samo o sobě prostoupeno nacionalismem – na území habsburské monarchie, respektive Předlitavska. Kromě běžného dorozumění měl totiž také funkci oficiálního komunikačního prostředku – na jedné straně mezi státní byrokracií a autonomními celky a na straně druhé mezi běžnými občany. Ve druhé polovině 19. století získaly nejprudší srážky charakter boje o jazyková nařízení při styku s úřady, ať již se jednalo o státní, nebo autonomní instituce.

Pojem státního, respektive úředního jazyka neznala ani rakouská, ani pozdější předlitavská legislativa. Stejně tomu bylo i v případě právní nebo statistické praxe. Naproti tomu se ale dalo hovořit o jazyku vládním, jednacím a hovorovém, nebo dokonce o jazyku zemském, respektive o jazyku charakteristickém pro danou zemi. V oblasti státní správy zůstalo i po obnově ústavního zřízení zachováno výsadní postavení němčiny, která jakožto oficiální komunikační prostředek úřadů reprezentovala stát uvnitř i navenek. V tomto smyslu je možné označit němčinu té doby za obecný jazyk Rakouska, respektive Předlitavska v obchodní i vládní sféře. Jednalo se o běžně užívaný jednacím jazyk v obou komorách říšské rady, závazný též pro delegace, v němž byly mimoto vydávány jednotlivé zákony. Jako interního jazyka jej využívaly centrální úřady, stejně jako armáda, policie nebo správa železnic. V neposlední řadě byla němčina, jako úřední jazyk, zavedena také u nejvyššího, kasačního, říšského, případně správního soudu.

V období liberalizace po roce 1861 se vynořila otázka reálného prosazení ústavních principů se zřetelem na národnostní zrovnoprávnění. Otázka jazyka hrála ústřední roli také v politických aktivitách českého měšťanstva. Čeští politikové chápali princip národnostního a jazykového zrovnoprávnění jako přirozené občanské právo, jež mělo zabezpečit užívání rodného jazyka jak při styku s úřady, tak i v rámci jejich vnitřních struktur. Usilovali o prosazení principu, na jehož základě spadalo toto právo do kompetencí příslušné zemské legislativy. V habsburské monarchii a nakonec i v Předlitavsku spadalo ovšem rozhodnutí o interním úředním jazyku – stejně jako právo na jmenování exekutivních a soudních úředníků – do kompetencí centrálních úřadů, které se staraly především o integrální funkci byrokracie a o zachování němčiny coby komunikačního prostředku vnitřního vedení úřadů.

I když *Prosincová ústava* z roku 1867 obsahovala v článku 19 zákona č. 142 princip národnostní a jazykové rovnoprávnosti a současně také uznávala rovnoprávnost všech běžně užívaných jazyků ve školách, úřadech a ve veřejném životě, nebyla je schopná žádným způsobem garantovat. Převzetí takové garance bez přispění k rozpadu státní byrokracie nebyla navíc schopna žádná z předlitavských vlád. Podle *Prosincové ústavy* se v zemi běžně užívalo pouze těch jazyků, které spoluutvářely národnostní charakter daného teritoria a jež dlouhodobě užívala kompaktní skupina obyvatelstva. Z toho vyplynula zásada, že změny ve složení obyvatelstva – např. v důsledku hospodářsky podmíněné migrace – nevedly k bezpodmínečnému uznání jazyka přistěhovalců jakožto obecně uznávaného jazyka. Přistěhovalci nebyli akceptováni ani jako autentická národnostní menšina. V tomto smyslu se tedy jednalo spíše o teoretickou než o skutečnou rovnoprávnost.

Z tohoto důvodu zastávaly také všechny předlitavské vlády – s výjimkou vlády Kasimíra Badeniho – stanovisko, že vnitřní provoz úřadů není možné posuzovat z perspektivy rovnoprávnosti, nýbrž z perspektivy vyššího principu – přiměřenosti plnění správních úkolů. Článek 19 zmíněné ústavy tak příznával občanům pouze nárok na užívání jejich rodného jazyka při jednání s úřady. Zákon tedy v žádném případě nezaručoval rovnoprávnost národních jazyků na všech úrovních státní správy. To ostatně nemohl i z toho důvodu, poněvadž by tak z nich *de facto* učinil státní jazyky. Aby mohla habsburská monarchie působit navenek jako celistvý, i když dualisticky organizovaný státní celek, nevztahoval se článek 19 na otázku jazyka v případě vnitřního fungování úřadů. Nejednotný výklad tohoto článku ústavy měl za následek neustálé konflikty v rovině každodenní politiky mezi státními institucemi a autonomními celky na straně jedné a mezi vládou a politickými reprezentacemi jednotlivých národů na straně druhé.

Největší a velmi pravděpodobně i politicky průchozí krok vstříc požadavkům na zrovnoprávnění představovala – při současném zachování akceschopnosti státní byrokracie – takzvaná *Stremayerova jazyková nařízení*, vydaná 19. dubna 1880. Pro Čechy se přitom jednalo o vyhlášku číslo 14, pro Moravu o vyhlášku číslo 17, jejichž právními a polickými úřady byla potvrzena dosavadní praxe, podle níž se měl shodovat jazyk žádosti s jazykem úřadu stanoveným pro styk s veřej-

ností a to vše při paralelním zachování němčiny jako interního úředního jazyka. *Badeniho jazyková nařízení* ze 7., respektive 25. dubna 1897 (číslo 12 a 13) naproti tomu ukázala, že jakýkoliv zásah do pravidel pro vnitřní a vnější fungování úřadů, jež byla stanovena *Prosincovou ústavou* a upřesněna ministrem spravedlnosti Stre-mayerem, vede k závažné politické krizi.

Zrušení němčiny jakožto vnitřního jazyka úřadů bylo možné pouze za cenu rozpadu vnitřní integrity Předlitavska a nakonec i celé habsburské monarchie. Po roce 1900, respektive po zrušení *Badeniho* a *Gautschových jazykových nařízení* a po nezdařeném pokusu Koerberova kabinetu o německo-české vyrovnání na úze-mí Čech nabyla řada současníků dojmu, že vyjednávací pozice zástupců němec-kých liberálních a nacionálních stran zcela zablokovala otázku styku s úřady, res-pektive možnost prosadit v nich češtinu na všech úrovních. Přitom právě v Če-chách hrála otázka jazyka, spjatá navíc s úvahami o novém administrativním rozdě-lení země na kraje, rozhodující roli.

Nicméně neočekávaně progresivní dynamiku získala tato delikátní politická záležitost před vypuknutím první světové války. Odhalil to vládní průzkum prove-dený přímo v „byrokratickém terénu“ Českého království. Z analýzy příslušných dokumentů vychází najevo, že užívání češtiny při styku s úřady samosprávy, zej-ména v česky hovořících oblastech, nabíralo i nadále na intenzitě a v nezvykle rychlém tempu pronikalo i do takzvaných „rezervoárů němčiny“, za něž se pova-žovala – s výjimkou armády – také státní policie, centrální finanční úřady a jiné „vzácné podniky“. Tento trend pokračoval bez ohledu na neúspěchy dalších po-kusů o německo-české vyrovnání v rozmezí let 1909 až 1913.

Postupné prosazování češtiny ve vedení státních úřadů, u soudů (v Čechách), ve státní správě, na policejním ředitelství, ve státní správě železniční dopravy stejně jako na poštovním a telegrafním ředitelství umožnily celkem tři faktory: za prvé postup vlády, zejména pak všech českých ministrů (Alois Pražák, Josef Kaizl, František Fiedler, Antonín Randa, Josef Fořt, Karel Prášek, Bedřich Pacák, Anto-nín Rezek, Václav Žáček a Albín Bráf), v podobě interních nařízení a cílené perso-nální politiky, za druhé zestátnění především integrovaných sítí s širokým polem působnosti jako například železnice, telegrafní a telefonní služby (částečně též poštovníctví) a za třetí prosté ignorování skutečnosti, že *Badeniho* a *Gautschova jazyková nařízení* byla mezitím opět odvolána.

Tyto nezpochybnitelné „postupné úspěchy Čechů“ byly „německou stranou“ bedlivě vnímány a přispěly, dle mého mínění, podstatnou měrou k radikalizaci vyjednávacích pozic německých politických stran (dokonce i ke stávce německých soudců v Čechách), respektive podnítily úsilí zabránit tomuto očividně progresiv-nímu procesu všemi možnými prostředky. Jako obzvláště účinné se přitom osvěd-čilo provázání – nebo jak se tehdy také říkalo „junktimizace“ – již existujících ústupků v otázce českých jazykových požadavků s jinými administrativními refor-mami. Platilo to především pro změnu zemské ústavy s ohledem na rozšíření poli-tické účasti Němců na zemské vládě, například navýšením počtu německých přise-dících v zemském výboru.

Důležitou roli hrálo dále také nekonstruktivní hlasování proti českým návrhům na zemském sněmu, jako například nepřipuštění dalšího daňového zatížení země takzvanou daní z piva, čímž se měl ochromit finanční systém země. V úplném závěru kromě toho docházelo k čistě technickým obstrukcím na českém zemském sněmu při projednávání „životně důležitých“ otázek, které patřily k tradičnímu koloritu jednání. Tato cílená politická blokáda způsobila poté v roce 1908 faktickou pasivitu a nakonec i trvalé pozastavení jakékoliv zákonodárné činnosti na českém zemském sněmu a téměř veškerého výkonu exekutivy v zemském výboru. Ve veřejnosti se tak utvářel pro budoucnost krajně nebezpečný obrázek českého zemského sněmu jakožto instituce, v níž není možné politickými prostředky dosáhnout naprosto ničeho.

Ve vnitřním vedení úřadů se i nadále zachovala, jak již bylo řečeno, „přirozená“ hegemonie němčiny kvůli udržení integrity monarchie, respektive Předlitavska. Bylo to v rozporu s českou interpretací ústavy, podle níž se jasně deklarovalo zrovnoprávnění obou zemských jazyků. V období liberalizace, po vybudování komplexního systému národního školství, neexistovala již jakákoliv povinnost ovládat i druhý zemský jazyk. Pro realizaci ambicióznějších kariérních a životních cílů byla však znalost němčiny slovem i písmem nezbytná. V každodenní praxi bylo možné jazykovou rovnoprávnost v Čechách garantovat s vypjetím všech sil nejvýše u státních úřadů a na rozdíl od Moravy dokonce ani ne celoplošně.

Zbývající oblasti veřejného života včetně školství a samosprávy rychle podlehly přirozenému procesu národnostního opanování, vymezení a rozdělení. Jak již konstatoval Jiří Malíř v jedné své studii věnované Markrabství moravskému, stal se z jazykové a s postupem doby výhradně národnostní příslušnosti nakonec „*legitimní a zákonný důvod nejen pro národnostní rozdělení institucí (...), nýbrž také pro utváření lidských osudů*“.⁵ Takový stav veřejných věcí lze považovat za konec procesu utváření moderního středoevropského národa. Maximalistický požadavek národních společenství, respektive jejich politických zástupců moci samostatně rozhodovat o vlastním osudu se uskutečnil v mnoha oblastech veřejného života české společnosti již před rokem 1914. Co zůstalo, bylo pouze přání vyjádřit tato politická maxima i státoprávní cestou.

Zrovnoprávnění (národního) školství

Právo na národnostní a jazykové zrovnoprávnění, deklarované podle ústavy na základě paragrafu 19, respektive nárok na komplexní vzdělání v rodném jazyce

⁵ Jiří MALÍŘ, *Od jazykové rovnoprávnosti k národnostnímu rozdělení. K jazykové otázce na Moravě v letech 1848–1918*, Dějiny a současnost 6, 1997, s. 12–16; TÝŽ, *Nacionalizace obecní samosprávy a limity demokratizace komunální politiky před rokem 1914 na příkladu Moravy*, Documenta Pragensia 14, 1997, s. 73–93; TÝŽ, „*Druhé*“ moravské vyrovnání z roku 1914, in: Jiří MALÍŘ – Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ, *Moravské vyrovnání z roku 1905. Možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě*, Brno 2006, s. 87–102.

vedly ke snahám zmonopolizovat oblast veřejného života prostřednictvím národního jazyka, a tím zároveň i umožnit pozdější jazykovou úpravu, stejně jako pevněji zorganizovat národní společnost.⁶

S obnovením konstitucionalismu došlo také k zásadní změně v koncepci školské politiky. Ministerstvo kultu a vyučování bylo zrušeno a zásadní rozhodování ve školských záležitostech přešlo na zemské sněmy. Čeští poslanci dva týdny před trůnní řečí císaře Františka Josefa I. podali 1. května 1861 s odvoláním se na Kabinetní císařský list z 8. dubna 1848 neúspěšnou žádost o provedení zrovnoprávnění zemských jazyků v úřadech a ve školství. Posléze pod vedením školního rady Josefa Wenziga těsným hlasováním prosadili čeští poslanci v květnu 1864 na českém sněmu návrh zákona k zavedení rovnoprávnosti obou zemských jazyků

⁶ Těto komplikované problematice věnovali v minulosti intenzivní pozornost jak právníci, tak i právní historici. Vyjmenuji zde pouze několik uznávaných klasických děl, např. Dietmar BAIER, *Sprache und Recht im alten Österreich. Art. 19 des Staatsgrundgesetzes vom 21. Dezember 1867, seine Stellung im System der Grundrechte und seine Ausgestaltung durch die oberstergerichtliche Rechtsprechung*, München – Wien 1983 (= Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 45); Bernard BOLZANO, *Über das Verhältnis der beiden Volksstämme in Böhmen. Drei Vorträge im Jahre 1816 an der Hochschule zu Prag gehalten*, Wien 1849; Emil BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählung 1880 bis 1910*, Wien – Köln – Graz 1982 (= Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 72); Hannelore BURGER, *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918*, Wien 1995 (= Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 26); Alfred FISCHER (Hrsg.), *Das österreichische Sprachenrecht. Eine Quellensammlung*, Brünn 1901; Alfred KOERNER, *Národnostní a jazyková otázka v Rakousko-Uhersku*, in: Zdeněk Václav TOBOLKA a kol. (edd.), *Česká politika 1. Politika vědou a uměním*, Praha 1906, s. 340–469; Robert LUFT, *Die Sprachenfrage in den böhmischen Ländern*, Bohemia 38, 1997, s. 389–390; J. MALÍŘ, *Od jazykové rovnoprávnosti k národnímu rozdělení*; TÝŽ, *Nacionalizace obecní samosprávy a limity demokratizace komunální politiky před rokem 1914 na příkladu Moravy*; Karel MALÝ, *Dějiny státu a práva v českých zemích a na Slovensku do roku 1918*, Praha 1993; Harald BINDER – Barbora KRIVOHLAVÁ – Luboš VELEK, *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918 / Position of National Languages in Education, Educational System and Science of the Habsburg Monarchy 1867–1918*, Praha 2003 (= Práce z dějin vědy 11); Stefan NEWERKLA, *Intendierte und tatsächliche Sprachwirklichkeit in Böhmen. Diglossie im Schulwesen der böhmischen Kronländer 1740–1918*, Wien 1999 (= Dissertationen der Universität Wien. Neue Folge 61); Rudolf SLAWITSCHKEK, *Die Frage des Sprachgebrauches bei den autonomen Behörden in Böhmen*, Prag 1910; Kristina KAISEROVÁ (ed.), *Die Sprachenfrage und ihre Lösung in den böhmischen Ländern nach 1848*, Ústí nad Labem 1998 (= Acta Universitatis Purkynianae, Slavogermanica 35, 8); Gerald STOURZH, *Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918*, in: Adam WANDRUZSKA – Peter URBANITSCH (Hrsg.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. 3: Die Völker des Reiches, Teil 2, Wien 1980, s. 154–339; TÝŽ, *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918*, Wien 1985; Berthold SUTTER, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897. Ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich auf die innerösterreichischen Alpenländer*, 2 Bde., Graz – Köln 1960–1965; Josef WENZIG, *Die Durchführung der Gleichberechtigung beider Landessprachen in den Schulen Böhmens*, Leitomischl – Prag 1862; Josef ERNST (Hrsg.), *250 Jahre Fremdsprachenausbildung im österreichischen Militär am Beispiel des Tschechischen*, Wien 2003.

v obecných a středních školách, který byl císařem sankcionován až 18. ledna 1866. Tento zemský zákon č. 1/1868 předpokládal, že oba zemské jazyky mají v království Českém rovné právo ve školách, že vyučovací jazyk veřejných škol v Čechách má být zpravidla jen jeden z obou zemských jazyků a že na středních školách (gymnáziích a reálkách) s českým vyučováním je tímto jazykem němčina a na německých školách je český jazyk povinným předmětem. Tento zemský zákon byl německým tiskem označen jako tzv. Sprachenzwangsgesetz, tedy jazykový donucovací zákon. Tento zákon však prakticky nikdy nevstoupil do života, protože musel být v důsledku vzniku nových (vyšších) předlitavských zákonných norem zrušen, respektive pozbyl platnosti.

Po prosazení dualismu a přijetí nové ústavy z 21. prosince 1867 se v článku 19, v odstavci 2 tohoto zákona hovořilo o rovnoprávnosti všech v zemi obvyklých jazyků také ve škole, čímž se mohl jazyk národa v dané korunní zemi stát jazykem vyučování, zároveň ale nesměl být žádný jazyk povýšen do pozice povinného předmětu. Odstavec 3 pak výslovně uváděl, že žádný státní občan nesmí být nucen k učení druhému zemskému jazyku. Tento tzv. Sprachenzwangsverbot, tedy zákaz nucení k (k učení) jazyku bral ohled na zájmy českých Němců, jejichž zástupci požadovali odstranění povinné výuky češtiny na německých gymnáziích Čech (na Moravě v této době neexistovalo ani jedno gymnázium a ani jedna střední škola s českým vyučovacím jazykem!). V Čechách tak zemským zákonem č. 29 z 5. října 1868 inkriminovaný § 4 zemského zákona číslo 1/1866 pozbyl platnosti.

Tzv. květnové zákony (říšský zákon č. 48), tzv. Schule-Kirche-Gesetz z 25. května 1868, které zakotvily nezávislost škol na jakémkoli vlivu církve nebo náboženském společenství a stanovily pouze státní vrchní dozor pro všechny vyučované předměty s výjimkou konfesijního vyučování, a říšský zákon č. 62, tzv. Reichsvolksschulgesetz ze 14. května 1869, kterým se ustanovila pravidla vyučování na obecných školách, zřídily veřejné, interkonfesijní, osmileté obecné školy s vyučováním v zemském jazyku a měšťanské školy s vyučováním v zemském jazyku, které existovaly buď jako osmileté vedle obecné školy, nebo jako tříletý vyšší stupeň obecné školy.

Problematickým bodem tohoto zákona se ale stal § 59, který stanovil, že škola má být zřízena všude tam, kde „na hodinu dokola a dle průměru pětiletého jest více než 40 dětí, které mají do školy přes půl míle cesty“, a že náklady na zřízení a udržování školy měla financovat obec, což znamenalo zřídit ve vícejazyčných obcích pro každé etnikum školu s vlastním vyučovacím jazykem, tedy zřídit národní školu. V praxi to znamenalo, že národní většina se snažila naopak zabránit zřízení školy pro menšinu, tzv. minoritní školy „částečně z důvodů finančních, částečně kvůli snaze neztratit moc většiny oproti menšině“. V Čechách tak došlo k četným konfliktům zejména v oblastech, kde se německé obyvatelstvo v hornických a průmyslových regionech stále více mísilo s přistěhovanými českými dělníky (například na Chomutovsku). Ke konfliktům ale také došlo na Žižkově a v Českých Budějovicích, na Moravě například v Brně, Třebíči a Valašském Meziříčí. Podle Stefana Newerkly byly školy s vyučovacím jazykem vlastního etnika viděny jako prostře-

dek k udržení a zvětšení vlastního majetku, naproti tomu školy s jiným vyučovacím jazykem jako nepřátelský instrument v ruce národního protivníka. S těmito zákony, které vlastně zakotvily ochranu menšin, „došlo současně k postupnému upevnění paralelní existence dvou společenstev na účet kulturního spolužití, zvláště pak již v po staletí etnicky smíšených oblastech, kde – jak ukazuje analýza skutečné jazykové situace – byl rozšířen českoněmecký bilingvismus. Tato segregace byla až do rozpadu monarchie jen posilována dalšími zákony, jako byly např. český zemský zákon č. 17 z 24. února 1873 o místní a okresní dohlídce ke školám, který mimo jiné stanovil dělení místních a okresních školních rad na německé a české, nebo císařské rozhodnutí z 11. dubna 1881, které nařídilo rozdělení pražské univerzity na německou a českou, stejně jako říšský zákon č. 24 z 28. února 1882, který učinil němčinu na jedné a češtinu na druhé výhradním vyučovacím jazykem.“⁷

Poslední léta existence monarchie přinesla další rozvoj nacionálního školství, respektive vytvoření nových typů škol (obchodní, průmyslové, řemeslnické, hospodářské, dívčí atd.), což české společnosti zajistilo nejvyšší alfabetizační procentuální poměr v monarchii, ale tento úspěch byl zastíněn dlouhotrvajícími etnickými spory, které se často vlekly přes všechny instance až k vídeňskému správnímu soudu. Tyto spory zostrila na počátku Taaffovy vlády také reforma sčítání obyvatelstva, podle které ve smyslu usnesení ministerské rady z 6. března 1880 měl být ve sčítacím archu uváděn také obcovací jazyk, přičemž ale mohl být uveden pouze jeden jazyk. Stejně tak bylo třeba při zápisu dětí do školy uvést obcovací jazyk dítěte, čímž vypukl boj o „národní“ dítě. Záhy vzniklo na obou stranách množství podpůrných národních ofenzivních spolků, které se pokoušely chránit jazyk všemi dostupnými prostředky národní (jednalo se například o Deutscher Schulverein nebo Ústřední matici školskou, které vznikly v roce 1880, či posléze o Národní jednotu Pošumavskou či Severočeskou). Tyto spolky usilovaly především ve smíšených oblastech o zřízení nadačních obecných škol, dokud zde nebyl dosažen zákonem předepsaný minimální počet žáků, který zavazoval stát anebo obec k převzetí školy a tedy k jejímu finančnímu zabezpečení. Podle Stefana Newerkly se ale „přes všechny tyto negativní následky Čechy, kde vlastně ležel konkrétní podnět k ústavnímu stanovení zákazu nucení k jazyku, a Slezsko až do rozpadu monarchie držely tohoto zákona“.⁸

Důsledkem výše naznačené liberální školské politiky bylo v českých zemích a zvláště pak v Praze kromě profesionalizace učitelského stavu a zvýšení kvality vyučování také důslednější rozdělení školství na české a německé a v jeho důsledku pak postupná ztráta bilingválních schopností především městských elit. K důslednému rozdělení zemského školství, respektive jeho dohlížení a financování, došlo na počátku 90. let 19. století, když byla rozdělena zemská školní rada na českou a německou. Česká a zvláště pražská společenská elita se sice i koncem

⁷ Stefan NEWERKLA, *Jazyková politika a školství v 19. století*, http://www.bohemistyka.pl/artykuly/2003/ART_Newerkla.pdf.

⁸ Tamtéž.

19. století stále ještě vyznačovala značným stupněm kolektivní dvojjazyčnosti (o čemž svědčila například ekonomická úspěšnost pražských německy psaných periodik u českých národních elit), ale v důsledku jazykově odděleného vzdělávání se posunul individuální bilingvismus stále více do pozice dobrovolného rozhodování. Individuální rozhodování o jednojazyčnosti či dvojjazyčnosti bylo ale stále vystaveno zvláště po vzniku jazykově paralelního středoškolského vzdělávání a po založení ryze české techniky a české univerzity víceméně protisměrné konfrontaci mezi pohodlím úplné výuky pouze v národním jazyce a strastiplnější cestou dvojjazyčného vzdělávání, které však stále skýtalo v rámci multietnického státu daleko zajímavější šance na praktické uplatnění a tudíž i na sociální vzestup zvláště v centrech politické moci, ekonomiky a kultury. Ale základní trend byl v důsledku těchto „strukturálních“ proměn v rámci vzdělávacího systému již naprosto zřejmý: vše šlo k opuštění bilingvismu se všemi důsledky především v oblasti sekundární socializace a společenské komunikace. „Jazykové chování“ po vzdělání dychtícího obyvatelstva, které tvořilo budoucí společenské elity, se změnilo také v důsledku ostrého dobového nacionálního „diskurzu“, kde škola jako veřejná vzdělávací instituce s jasným (nejen jazykově intelektuálním) potenciálem hrála klíčovou roli. Čeští rodilí mluvčí volili stále masivněji vzdělávání na středních školách pouze ve svém mateřském jazyku. Učení jinému (německému) jazyku bylo založeno již jen na bázi dobrovolnosti, respektive na přání rodičů žáků. A jak přesvědčivě ukázala Ingrid Stöhr, na pražských německých gymnáziích se koncem století čeští studenti už nenacházejí. Tradiční elitní bilingvismus si chtějí uchovat už jenom židovští studenti.⁹ V tomto prostředí jazykového nacionalismu a rozdvojeného školství byla zbývající „kohorta utrakvistů“ (německá historiografie používá také termín *Leute dazwischen*) vystavena nejdříve neustálému tlaku nucené opce pro jednu či druhou „kulturu“ a posléze k společenské marginalizaci zvláště ve veřejném společenském prostoru (například po vydání prvorepublikového jazykového zákona). Zdá se, že nejstabilnější bilingvní skupinu tvořilo movitější pražské židovské obyvatelstvo, které nechtělo dobrovolně podlehnout žádnému jazykovému nacionalismu. Zcela zásadní roli v tomto vývoji znamenala „neuskutečněná“ Badeniova jazyková reforma pro Čechy a Moravu, která přispěla nejen k zostření nacionálního boje ve všech rovinách včetně školství, ale urychlila také uzavírání tzv. „národních domén“, a tedy přispěla k prohloubení procesu vzájemného jazykového oddělování. Češi se s jejich odvoláním nesmířili, což demonstrovali tím, že v byrokratizované komunikaci pokračovali v praxi, kterou si osvojili během jeden a půlletého faktického působení této „reformy“. Celkovým výsledkem pak byl pokles úrovně česko-německého bilingvismu a neměnná situace na straně německo-českých bilingvních elit. Důsledným nositelem tohoto trendu tak nakonec zůstalo vzdělané židovské obyvatelstvo měst, zvláště Prahy. Pro většinu obyvatelstva v českých zemích se tak stal

⁹ Ingrid STÖHR, *Zweisprachigkeit in Böhmen. Deutsche Volksschulen und Gymnasien im Prage der Kafka-Zeit*, Köln – Weimar – Wien 2010, s. 450.

druhý zemský jazyk cizím jazykem.¹⁰

V této přelomové době (s ohledem na proměnu školské politiky a jazykového chování) česká univerzita přijala roli garanta, který stanovil vyšší závazný typ národní komunikace, respektive kodifikoval a kultivoval český spisovný idiom. Sama univerzita se postupně zbavila utrakvistického nátěru, když začala odbourávat absolvování státních zkoušek v němčině, respektive nestanovila povinnost skládat státní zkoušky v jiném než českém jazyku. Tím se česká univerzita, respektive filozofická fakulta pasovala do role hlavního strážce tohoto monolingválního a ideologicky nacionálně čistého používání českého jazyka.¹¹

Závěr

V předkládaném příspěvku jsem se pokusil naznačit tři oblasti, v jejichž rámci vznikaly v Čechách druhé poloviny 19. století nacionální spory. Právě konflikty, v nichž je možné snadno určit protivníka, mohou posloužit jako nejlepší katalyzátor pro tvorbu silně instrumentalizované identity. V dvounárodnostních Čechách přinesla právě liberalizace všem společenským vrstvám tisíce takových konfliktních situací, z nichž ovšem pouze některé nabyly zásadnějšího významu: byl jimi boj o politické mandáty a místa na radnicích, boj o jazyk, respektive úřední jazyk a v neposlední řadě boj o „národní dítě“. Výsledkem těchto bojů byl také definitivní zánik bilingvismu v Čechách. Pro většinu obyvatelstva v českých zemích se tak stal druhý zemský jazyk cizím jazykem.

¹⁰ Tamtéž, s. 453.

¹¹ Právnická fakulta přistoupila k tomuto kroku například v roce 1891.

Summary:

How could the ethnic conflicts take place in Bohemia in the second half of the 19th century?

This article attempts to outline three areas within which ethnic conflict was stirred up in Bohemia in the second half of the 19th century and accelerated the formation of a strong national identity. The liberalisation in Bohemia inhabited by two nations brought about thousands of such conflict situations for all social layers alike; however, only three were of crucial importance: the struggle for parliamentary mandates and seats in municipal governments, the struggle for the official language and the language of instruction and, last but not least, the struggle for pupils and students. As is widely known, conflicts where the opponent is easy to pinpoint can serve as the best catalyst for the formation of a strongly instrumental identity.